

תוכן עניינים

ט	פתח דבר
1	א. הקדמה
31	ב. פרקי מבוא
31	1. יחס ההלכה לתופעת המדינה המודרנית
42	2. מעמדה ההלכתי של מדינת ישראל
68	ג. ריבונות מדינת ישראל בארץ ישראל לאור ההלכה
68	1. הקדמה
90	2. קביעת "ריבונות ימית" בהלכה
93	3. מה הוא "חורבן" של ערי יהודה
99	4. קריאת מגילה בפורים כסמל ריבוני: ירושלים וספסופה כמקרי מבחן
104	5. מעמדה ההלכתי של העיר אילת
119	6. הקדשת אזור "אבו עגילה" במבצע קדש
127	7. קיום מצוות שמיטה במדינת יהודית ריבונית
134	8. מעמדם ההלכתי של אזורי יהודה ושומרון
151	9. סיכום ואחרית דבר
155	ד. הלכות ממשלה ושלטון ציבורי במדינת ישראל
155	1. הקדמה
159	2. היחס לעקרונות העומדים בבסיס שיטות המשטר הדמוקרטיות
168	3. מוסדות שלטון דמוקרטיים בראי ההלכה
168	3.1 יישומו של "יסוד ההסכמה"
172	3.2 מעמדה ההלכתי של ממשלת ישראל
188	3.3 מעמדה ההלכתי של הכנסת
193	3.4 מעמדו ההלכתי של חבר הכנסת
203	3.5 הרב גורן כ"אדם חשוב"? פרשיות "האח והאחות" והחפירות בעיר דוד
214	4. סיכום

217	ה. הלכות צבא ומלחמה
217	1 הקדמה
225	2. מודל הגבורה היהודי: מיתוס מצדה כמקרה מבחן
225	2.1 הקדמה
229	2.2 סיפורם של אנשי מצדה
234	2.3 "גבורת מצדה לאור ההלכה"
243	2.4 "למחרת הטבח קמו והמשיכו בתפילה בציבור"
245	2.5 מהי גבורה יהודית-ישראלית?
248	2.6 סיכום.
248	3. בין לוחמים לאזרחים בדיני צבא ומלחמה
263	4. העצמת חשיבותה של היחידה הצבאית
278	5. הגדרות מלחמות ישראל על פי ההלכה
278	5.1 מלחמת השחרור ומלחמת ששת הימים
293	5.2 מעמדה ההלכתי של מלחמת לבנון הראשונה
298	5.3 המצור על ביירות במלחמת לבנון הראשונה
304	6. תפיסת הביטחון של מדינת ישראל
304	6.1 השימוש בעקרון "פיקוח נפש" בהלכות צבא ומלחמה
314	6.2 שמירת השבת בצה"ל לאור תפיסת הביטחון המודרנית
321	6.3 שתי תפיסות מדינתיות בשאלת פדיון שבויים
324	6.4 אבטחת פעילויות אזרחיות בשבת
330	6.5 הפעלת שירותים חשאיים במדינת ישראל
336	6.6 טיפול בחללים ומשמעויותיו בממדי המקום והזמן
351	7. סיכום
354	ו. הלכות דיפלומטיה ויחסי חוץ
354	1. הקדמה
358	2. שיקולי יחסי חוץ בפסיקת הלכה
362	3. הפעלת שירותים דיפלומטיים בשבת
365	4. סיכום
367	ז. היחס למיעוטים במדינת ישראל
367	1. הקדמה
379	2. מינוי מנהיגי ציבור לא-יהודים במדינת ישראל
385	3. מעמדו ההלכתי של הממשל הצבאי
388	4. הענקת זכויות לאומיות למיעוטים במדינת ישראל
392	5. שימוש ב"גוי של שבת" בתחומים ציבוריים
395	6. סיכום

397	ת. ניהול היבטים אזוריים במדינת ישראל
397	1. הקדמה
400	2. הלכות רופאים ורפואה
400	2.1 הקדמה
401	2.2 השתלות איברים במבט מדינתי
404	2.3 הקמתו של "בנק עור" בבתי חולים במדינת ישראל
406	2.4 ניתוחי מתים כחלק מהכשרת רופאים במדינת ישראל
410	2.5 סיכום
412	3. דיני עבודה
415	4. ייצור חשמל בשבת במדינת ישראל
426	5. סיכום
427	ט. עדכון ושינוי של סידור התפילה בעקבות הקמת מדינת ישראל
427	1. הקדמה
433	2. "השתא עבדכי"?
437	3. אמירת "תפילת נחם" לאחר מלחמת ששת הימים
441	4. יצירת "תפילה לצנחן"
443	5. קביעת הלל בברכה ביום העצמאות
455	6. סיכום
457	י. "מקבץ נידחי עמו ישראל"
457	1. הקדמה
461	2. קראים, שומרונים ויהודי אתיופיה כחלק מחזון קיבוץ הגלויות
470	3. קיומו של תהליך הגיור במדינת ישראל
478	4. המאבק על הגדרת "מיהו יהודי" בחוקי המדינה
482	5. סיכום
483	יא. סיכום
493	יב. רשימה ביבליוגרפית
493	1. כתבי הרב גורן
494	2. ספרות רבנית
504	3. ספרות מחקר
541	4. ספרות כללית
545	מפתחות
545	מפתח שמות
553	מפתח עניינים

א. הקדמה

הקמתה של מדינת ישראל בשעת תש"ח והתהליכים שקדמו לה היו נקודת התנגשות רבת-עוצמה בין רצוי למצוי ובין חלום למעשה. לאורך שנים רבות שאפו יהודים להגיע לארץ ישראל ולהתיישב בה מתוך מניע דתי-רוחני של התיישבות בארץ הקודש, קרבה למקומות הקדושים וקיום מצוות התלויות בארץ. פעולות אלו נתפסו גם כחלק מתהליך הגאולה של עם ישראל ומהחזון המשיחי העתידי.¹

הקמת מדינת ישראל ויצירתה של עצמאות מדינית-יהודית העלו שאלה מרכזית: כיצד על השיח ההלכתי להתייחס להתארגנות מדינית זו, השואפת לממש ריבונות מדינית-צבאית בארץ ישראל?² שאלה עקרונית זו התפצלה לשאלות משנה רבות. הרב יצחק-אייזיק הלוי הרצוג (1888–1959), שכהן כרב הראשי הראשון למדינת ישראל, כתב בשנת תש"ט כי "נתעוררה שורה של שאלות חשובות ונכבדות, שלא עסקנו בהן זה קרוב לאלפיים שנה אלא להלכה אבל לא למעשה, עכשיו אנו מחויבים לטפל בהן גם למעשה".³

הבחירות לאספה המכוננת הראשונה של המדינה נערכו בחודש טבת תש"ט, והאספה התכנסה לראשונה בט"ו בשבט תש"ט. בערב שלפני התכנסות זו (י"ד בשבט תש"ט) התקיים כנס בביתו של רבה של ירושלים, הרב צבי פסח פרנק (1873–1960), בהשתתפותם של חברי מועצת הרבנות הראשית, ראשי ישיבות וגדולי תורה, שבו הוחלט לפרסם כרוז לכבוד כינוס האספה המכוננת הראשונה. הכרוז מציין יום זה כ"יום הגדול הזה שבו זכינו בעזר צור ישראל וגואלו להנחת היסוד כראשית צמיחת גאולתנו לכוננות ממשלת ישראל למקומה. ברוך שהחיינו והגיענו לזמן הזה, לאחר אלפי שנות גלות וחורבן".⁴

כרוז זה הותיר רושם רב בקרב הציבור הדתי. הרב שאול ישראלי (1909–1995),

- 1 ראו למשל מורגנשטרן, ציפיות.
- 2 ראו למשל את הסקירות אצל דון יחיא, תפיסות; פרידמן, מדינית; קליינמן, תקפות ועוד. לסקירת הדיון בשאלה אם יש לראות בהקמתה של מדינת ישראל את סיומה של ההיסטוריה הציונית, ראו למשל אצל שמעוני, הדיון; גורני, החיפוש: 61–117 ועוד.
- 3 הובא אצל שכטר, הועדה: נג-נה.
- 4 כ"ץ, יום העצמאות: 915, הערה 43. כרוז זה מסתיים במילים "דרישתנו היא שחוקת התורה תהא חוקת מדינת ישראל הלכה למעשה" (רוזנטל, משואה: קיד). שאיפה זו לא התממשה, ואדון בכך בפרק העוסק במעמדה ההלכתי של הכנסת (להלן: עמ' 189). ביטוי זה מצוי כבר באיגרת ששלח הרב אברהם-יצחק קוק (הרב קוק, איגרות ג: קלד) בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

מגדולי התורה הבולטים בציונות הדתית, מציין בדבריו כי הביטוי "ראשית צמיחת גאולתנו" נטבע על ידי הרב פונק ורבני ירושלים כבר בשנת תש"ט,⁵ והרב עובדיה יוסף (1920–2013) כותב כי "רבים ועצומים מגדולי ישראל רואים בהקמת המדינה אתחלתא דגאולה".⁶ שימוש במונח זה נועד לציין כי המאורע של הקמת מדינת ישראל כמדינה ריבונית הוא חלק חיובי ורצוי בתהליך הגאולה. עם זאת השימוש במונח זה מדגיש כי היחס האמוני וההלכתי למדינה מותנה בדרך שבה היא תצמד.⁷

תפיסת הקמתה של המדינה כחלק מתהליך של גאולה לוותה כידוע בהתנגדויות שונות. דוגמאות לכך אפשר להביא מדברי הרב מנחם-מנדל שניאורסון, האדמו"ר השביעי של חב"ד (1902–1994, להלן הרמ"מ), הכותב בשנת 1952 כי "חס ושלום לומר דברים כאלו ובפרט להדפיסם, אשר המצב דעתה בארצנו הק' בעניני יהדות הם סימנים לאתחלתא דגאולה וכואב הלב להאריך בזה".⁸ הרב אליהו דסלר (1892–1953) טוען כי "מה שאנו עכשיו בארץ הקדש קשה להגדירו כעת אתחלתא דגאולה, אבל על כל פנים חסדים גדולים מן הקצה אל הקצה הם, מקצה היסורין של חורבן ששת אלפי אלפים מאחינו – יגדור ה' את הפירצה – אל קצה השני, התישבות עמנו במדינתנו בארץ הקדושה. מזה צריך ללמוד ולקבוע אמונה בלב".⁹ גם גדולי תורה שאפשר לראותם כבעלי

5 הרב ישראלי, הרבנות: 297. להצגת שורשיו המיסטיים של מושג זה ראו הרב צ"י קוק, לנתיבות: רא ואילך. בתפילה לשלום המדינה, שחברה בידי הרב י"א הרצוג ועברה שינויים סגנוניים קלים בלבד בידי הסופר ש"י עגנון (רפל, זהותו), נכלל הביטוי "ראשית צמיחת גאולתנו". בעקבות תהליכים מדיניים, כגון הסכמי אוסלו ואחרים, התערער מעמדה של תפילה זו בחלקים מהציבור הדתי-לאומי, וראו להלן עמ' 89–91; 432.

6 שו"ת יביע אומר חלק ו או"ח, ס"י מא, וראו את סקירתו הקצרה של לאו, ממרן: 166–170. בהמשך הספר אדון בדברים אלה בהקשר של פסיקת הרב יוסף בנוגע לאמירת הלל ביום העצמאות. הרב יוסף חזר על הגדרה זו גם עם כניסתו לתפקיד רבה של תל אביב (חן ופפר, מרן: 168), אך במשך השנים השתנתה השקפתו כלפי יום העצמאות (ראו שם: 356), וראו גם את הדיון ביחסו הדו-ערכי של הרב עובדיה כלפי מדינת ישראל אצל בראון, החרדית: 130. מכל מקום, דומה כי יצחק אנגלרד צודק בראיית יחסו של הרב יוסף למדינת ישראל כמתבסס על הגישה החרדית האנטי-ציונית (ראו אנגלרד, שטחים: 22–32).

7 פרשנות זו עולה במקומות רבים בדברי הרב גורן, וראו למשל מישלוב, בעין: 175, הערה 210, וכן שוורץ, אתגר: 100, וראו גם בהמשך בפרק 2, הערה 103 ועוד. יצוין כי הרב צ"י קוק (1891–1982) הסתייג מהתניה זו וטען שתהליך הגאולה כבר מצוי בעיצומו, הנו בלתי מותנה וניתן אף לפרשו (ראו למשל הרב צ"י קוק, לנתיבות: 188–195), וראו גם נוימן, הציונות: 368; שוורץ, אתגר: 19–20; שטמלר, עין בעין: 127–136. לביקורת שנמתחה על היומרה לפירוש זה ראו שוורץ, אמונה: 220; שטמלר, שם: 119 הערה 141 וראו גם להלן בפרק 2, הערה 57.

8 רמ"מ שניאורסון, אגרות קודש, א: רכה (הובא אצל בראון, החרדית: 116). במקום אחר כתב הרמ"מ שמדינת ישראל הנה "גלות מרו וחשוך ורווי קרבנות בני"י הי"ד (הובא שם: 117), וראו גם דהן, יחסו.

9 ראו למשל את דברי הרב שך, מכתבים ג: כה ועוד. מעניין לציין בהקשר זה טענה חרדית רווחת: "את השם 'ציונים' גזלו החילוניים מאיתנו" (הרב שך, מכתבים ו: פה), וראו להלן הערה 38. טיעון דומה מעלה הרב י"ד סולובייצ'יק בנוגע לדודו רי"ז סולובייצ'יק (הנ"ל, חמש דרשות: 91–92). עם זאת התמונה בקרב הציבור החרדי בשנים הראשונות להקמת מדינת ישראל מורכבת למדי, וראו את הסקירה אצל בראון, החרדית: 96–108.

גישה ציונית-דתית, כגון הרב יוסף-דב סולובייצ'יק (1903–1993), התנגדו להגדרה זו.¹⁰ התנגדות זו נבעה בבסיסה ממאפייניה המורכבים של הציונות, שהיו גורם שיש בו כדי להציב אתגר מחודש בפני המחשבה האורתודוקסית בענייני זהות היחיד והחברה.¹¹ שלושת המאפיינים המרכזיים בהקשר זה הם: יהודים חילונים ייסדו אותה, רובה המכריע של האוכלוסייה בישראל איננו דתי במוצהר ומוסדות המדינה נשלטים בידי אנשים שאינם דתיים ואינם רואים את עצמם כמחויבים לפעול על פי ההלכה.¹² כך למשל מאפיין השופט חיים כהן (1911–2002) את עולמה של הציונות:

[...] עם בוא הציונות נוצרה אפיקורסות ציונית-אידיאולוגית – והיא חלוצת האפיקורסות הישראלית של היום [...] ומה נשתנתה האפיקורסות הציונית מכל קודמותיה? שבכל הקודמות היה משום מרד, וזו יש בה משום שלטון. אם הקודמות נראו בעיני הבריות (ולא רק בעיני הממסד הדתי) שליליות, הרי זו נראית (חוץ מאשר הממסד הדתי) כולה חיובית [...].¹³

עם זאת לא הייתה זו אפיקורסות טהורה. ציונות זו הורכבה מתפיסה פרדוקסלית; היא הציגה את עצמה כתחליף מודרני לקשרים מסורתיים, קהילתיים וכו', אך השתמשה, לשם גיבוש זהותה הלאומית, בערכים יהודיים משותפים שנוצרו במהלך השנים על ידי קהילות יהודיות,¹⁴ אגב הסתייעות ברכיבי זהות יהודיים ובמרכזם התנ"ך ("אקלימו

10 ראו למשל את הדיון אצל שוורץ, סולובייצ'יק וכן נאור, ריבונות: 77, וראו גם את התנגדותו של הרב יהודה עמיטל (1924–2010) בעקבות אירועי השואה (צוין אצל שטמלר, עין בעין: 116). יש להזכיר בהקשר זה גם את דבריו של ישעיהו ליבוביץ: "ההזיות של 'אתחלתא דגאולה' סופן עתיד להיות רע ומר לבעליהן" (ליבוביץ, רציתי: 468). גישתו זו של ליבוביץ תוצג בנקודות רלוונטיות במהלך דברי. יש לציין כי גם הרב גורן (במאמר שפרסם בשנת 1960) הסתייג מהשימוש במונח זה בהקשר של הקמת מדינת ישראל, בשל הקשרו המלחמתי בתלמוד הבבלי מסכת מגילה יז ע"ב (תורת המועדים: 598; תורת המדינה: 475).

11 רביצקי, חירות: 222–257. בנושא זה עסקו רבים, וראו למשל רביצקי, קץ; שוורץ, אמונה; שלמון, דת ועוד. לסקירה ביבליוגרפית נרחבת ראו למשל אדרעי, מקיביה: 95, הערה 1. דוגמה אחת מני רבות לכך אפשר להביא משלילת חשיבותו של ספר השולחן ערוך כבסיס משותף לחיים יהודיים בזמן המודרני אצל ח"נ ביאליק (ביאליק, הלכה: קב-קג [ראו גם להלן בפרק 2, הערה 120]), ומאוחר יותר אצל בן-גוריון (צמרת, בן-גוריון: 417–418).

12 ליבמן, ניאו-מסורתיות: 237.

13 כהן, דת: 693–695 (בדילוגים), וראו גם שטרן, הישראלים: 7. להצגת הניגודיות בין העמדה היהודית-מוסרית הגלותית ובין הציונות, המחייבת מטבעה את ההתרחקות מערכים יהודיים אופייניים, ראו רוזנקרובצקי, שלילת: 23–55.

14 ראו למשל מקלינטוק, אימפריאלי, וכן בלפר, מלכות: 41–42; לוי, המפקד: 35. ראו גם שלום, הציונות, וכן וולצר, פרדוקס. דוגמה יפה למורכבות זו אפשר לראות בדבריו של השופט חיים כהן בע"א 72/62 אוסולד רופאייזון נ' שר-הפנים פ"ד טז(4) 2428 (1962), בהקשר של דברי השופט זילברג: "אני מסכים שלפי דין התורה, המומר 'יהודי' הוא [...] ואני מסכים שאין לפרש את חוק השבות (ואת פקודת מרשם תושבים) לפי דין התורה, אלא יש לפרש אותו ואת כל המונחים המצויים בו לפי כללי הפרשנות הנהוגים בבתי-המשפט בישראל לגבי כל מעשי החקיקה של הכנסת [...]. ועוד אני מסכים לדברי

של התנ"ך הוא אקלים חיינו", כדברי בן-גוריון¹⁵), ויצירת קשרים הדוקים עם יהודי התפוצות.¹⁶ תפיסה זו הפכה במהלך השנים ל"דת האזרחית" של מדינת ישראל.¹⁷ דב שוורץ מציין בספרו הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות כי "כבר בראשית קיומה של התנועה [המזרחי] היו הוגי הציונות הדתית חדורים בתחושה של מהפכה, וכדומה שלתודעה זו היה בסיס איתן".¹⁸ מהפכה זו, בדומה לבסיס המהפכני שבתנועה

- כבוד אב-בית הדין, כי 'אין אנחנו מנתקים את עצמנו מן העבר ההיסטורי, ואין אנו מתכחשים למורשת אבות [...]', וראו את המשך הדיון בנושא זה בפרק י. מעניין לציין בקצרה כי במקרים מסוימים נעשה אף שימוש בסמלים שנתפסו כיהודיים, כגון מראה המנורה שבסמל המדינה ופסי התכלת שבדגל המדינה, בעוד בפועל היו אלה ייצוגים רומאיים (ראו שפרבר, מנהגי ה: רה-רח).
- 15 אצל גורני, החיפוש: 106. ראו גם אלמוג, הצבר: 58-59; פיגה, מפות: 25. לעניין השימוש בתנ"ך אצל בן-גוריון, ראו שפירא, יהודים: 217-247, ובהמשך הערה 97, וכן בפרק ה, הערה 98. לתיאור השימוש בתנ"ך ככלי חינוכי במערכת החינוך בישראל (ולירידת מעמדו במהלך השנים) ראו אמית, עלייתה. לשימוש בתנ"ך ככלי חינוכי בצה"ל ראו למשל קמפינסקי, בפקודת: 90-94. יונתן שפירא כותב כי "כאשר בוחנים את ההתנהגות של הנהגת מפא"י בראשות דוד בן-גוריון בנושא הדת, מתברר שהם צעדו בדרך של קבלת העיקרון הדתי כרכיב מרכזי בהגדרת הלאומיות היהודית צעד אחר צעד" (שפירא, חברה: 54). ראו למשל באשר לחגים אצל דותן, חנוכה: 29-53; שוהם, נעשה; שביט וסיטון, חגיגות, ובאשר לדיני משפחה ראו טריגר, נישואין.
- 16 ראו למשל פלד, הריבון: 129. לצד קשרים אלה יש להדגיש את מגמת "שלילת הגלות" (ראו להלן הערה 57).
- 17 ראו ליבמן ודון-יחיא, דת; אלמוג, דת. לדיון בשאלה עד כמה ניתן לראות תופעה זו כחילון ראו את הסקירה אצל שטרן, הישראלים: 56, הערה 73, וראו גם אצל פישר, חילון. על מושג הדת האזרחית בפילוסופיה המדינית ראו למשל בלפר, מלכות: 99, הערה 3 (וראו את טענתה שם: 118, הערה 266 שלפיה בישראל קיימות למעשה שתי דתות אזרחיות, עיינו שם). על מערכת הקשרים הענפה הקיימת בשימוש במערכות דתיות לשם גיבושו של מושג האלוהים כסוג של דת חדשה, תופעה שהצביע עליה כבר בהקשר של המהפכה הצרפתית ההיסטוריון הצרפתי אלכסיס דה-טוקוויל (1805-1859) ראו למשל את הדיון אצל בקר, הקריה: 115-116. בהקשר זה ראו גם את מאמרו פורץ הדרך של ר"נ בלה (1967): 1-21 (*Daedalus* 96 (1967): 1-21. R.N. Bellah, "Civil Religion in America", מכאן שהניסיון להציג את יחסי דת ומדינה במדינת ישראל דרך משקפי ה"סטטוס קוו" (לסקירה ראו פרידמן, תולדות) לוקה בחסך ממש, והדברים ארוכים. בהקשר זה יש לציין את המיתוסים הציוניים, שעליהם מצביע עוז אלמוג בכתביתו: "מציילנו מידם", "מעטים מול רבים", מיתוס העקדה (ראו להלן בפרק ה, הערה 499), מיתוס גאולת ישראל וזכותנו על הארץ (אלמוג, הצבר: 67-79). אמנון רז-קרקוצקין מדגיש כי "מיתוס הגאולה (המקושר באופן ישיר ל'שיבה' את הארץ) הנו נדבך יסודי בתודעה הציונית" (רז-קרקוצקין, גלות: 33). על חשיבותם של מיתוסים בגיבושה של אומה עמדו רבים, וראו למשל סמית, המיתוסים. חשוב לציין כבר בשלב זה בקצרה כי בעוד הציונות הדתית רואה מאפיינים אלה של הדת האזרחית כמסמלים את "הדתה" של המדינה בחיוב וכסוג של תקווה לחזון תרבותי משותף (נוימן, הציונות: 278), הרי שבציבור החרדי היחס אליהם מסווג למדי, וראו למשל בראון, חזו"א: 798. להגדרת "הדתה" של המדינה אצל חיים כהן ואהרן ברק ראו להלן בפרק י, הערה 8.
- 18 שוורץ, הציונות: 15. לדיון במוטיב ה"מרד הקדוש" בתנועת הקיבוץ הדתי ראו למשל פישמן, בקיבוץ: 63-68 וכן בלפר, מלכות: 11 (לצירוף מושגים זה ראו קאמי, המורד: 21-22). ראו גם את ההסבר אצל ליבמן, ניאור-מסורתיות: 236. יש לציין בהקשר זה כי מנחם אלון ראה בחובת הציות לסמכותם של חכמים בהלכה, במובן תורת הנורמות של הנס קלָן (1881-1973) (ראו את הדיון הנרחב אצל שורץ, הנורמה), וראו להלן בפרק ד את הדיון בנורמת בסיס זו. נוסף על כך, במקרים רבים הציונות

הציונית, באה לידי ביטוי בניסיון להמיר את התא הקהילתי כביטוי של מיעוט דתי בגלות למעמד הלאום שיש לו עצמאות מדינית, חבל אדמה ומאפיינים לאומיים נוספים במדינת ישראל,¹⁹ ו'אולי סוד החכמה האלהית גוזרת שתהיה ראשית צמיחת ישועת ישראל באה דוקא ע"י השתדלותנו בכוחותינו", כדברי הרב א"י קוק (1865–1935).²⁰ הגדרת מהפכה זו "אתחלתא דגאולה" ביקשה לומר כי אין בשינוי זה משום סטייה מדרכה של היהדות ומרד בה, וכי המודרנה וערכיה, שהם "לוז הציונות, המאיים כל כך על העולם המסורתי", כהגדרתו של יוסף שלמון,²¹ יכולים לדור בכפיפה אחת עם העולם הדתי.

מהפכה זו מצאה ביטוי בהגותם של הוגים שונים מקרב הוגי הציונות הדתית. ואולם, השאלה שתעמוד במוקד ספר זה היא כיצד התבטאה מהפכה זו גם בשיח ההלכתי, לאור ההנחה שממד הריבונות המדינית מחייב הערכה מחדש ועדכון של חלקים במסורת ההלכה המקובלת.²²

גיבושה ההלכתי של משנה ציונית-דתית זו, ובעיקר הפיכתה לחלק בלתי נפרד מהשיח ההלכתי,²³ הם אתגר מורכב לכותבה. הדבר נובע מכך שמטרת ההלכה, להורות

הדתית רואה בגדולי התורה החרדים נציגים של היהדות ה"אמיתית" ומתייחסת אליהם כאל בעלי הסמכות הדתית המרכזית (ברוך, חיינו: 52), וראו להלן הערה 70. בחיבור זה אתייחס למאפיין מרכזי של זרם הציונות הדתית: ראיית המדינה והצבא כבעלי ערך דתי וקבלת הנרטיב הציוני של העם היהודי כקולקטיב השב למולדתו ומחדש בה את ריבונותו המדינית (נוימן, הציונות: 277). בשנים האחרונות גדלה ההתפלגות לקבוצות משנה מובחנות בתוך הציונות הדתית, וראו למשל כהן, הספר; כהן, הציונות; ענברי, פוסט ציונות; שגיא, ציונות דתית.

19 שוורץ, הציונות: 16–17, ראו למשל שגיא, אתגר: 215–162. דוגמה לטיעון מסוג זה אפשר לראות בדבריו של מ' אלון לעניין דיני הסגרה במשפט העברי; לטענתו, מדינה ריבונית, בניגוד לקהילה, איננה יכולה להתעלם ממה שנעשה בתחומה (אלון, ביסוס: 304).

20 מאמרי הראי"ה: 321.

21 שלמון, הקץ: 132. לדיון באופיו המחלן של העולם המודרני ראו למשל ברגר, אפיקורסי.

22 כהן, ספרא: 239. ראו למשל את סקירתו הראשונית למדי של רפאל, הציונות. בהקשר זה אציין את דבריו של דב שוורץ, הטוען כי על פי תפיסתם המשיחית של תלמידי הרב צ"י קוק יש להתמקד בהפצה של אמונת הגאולה ולעסוק במידה מועטה בנושאים פרטניים, כגון שילוב המשפט העברי בחוק הישראלי, אמנה חברתית בין דתיים לחילונים ועוד (שוורץ, אתגר: 82–83). כמו כן נשמעת בחוגים אלה הטענה שאחד מהפתרונות לבעייתיה של מדינת ישראל הוא "ללמד את האורות שלנו לעם ישראל" (הובא אצל סגל, אחים: 42), וראו גם את הביקורת על גישה זו אצל שג"ר, בתורת: 285. ראו גם את טענתו של ישי רון-צבי: "הפער בין הפרקטיקה החרדית-מסנתגרת לבין הרטוריקה הממלכתית של פנייה לעם משקף פן מהותי במצבה של ישיבת מרכז הרב" (רון-צבי, מטפיזיקה: 429, הערה 19). כפי שאראה להלן, מאפיין זה השפיע על היקפו ואיכותו של השיח בתחום הלכות מדינה.

23 ראו למשל את דבריו העקרוניים של בן-ציון אליאש: "טעות היא לחשוב שמניעים חוץ-משפטיים גורמים ליצירת הלכה או לשינויה בלא שחכמים יהיו מודעים לצורך להתאים את ההלכה החדשה למערכת המושגים ההלכתיים הקיימים ולמערכת הנפקויות ההלכתיות העתידות להיות מוסקות מהלכה חדשה זו" (אליאש, שורשיה: 8). כחלק מהמאמץ להפוך הלכות מדינה אלו לחלק מהשיח ההלכתי נעשה ניסיון פרדוקסלי להצניע את הממד החוקי-אזרחי ולהדגיש את הדיון ההלכתי הפנימי, וראו למשל את ניתוחו של אדם ברוך לפסיקתו של הרב ישראלי בנושא סמכות הרבנות הראשית, שבו מוצע מעמדה של הרבנות הראשית הנובע מכוחו של החוק במדינת ישראל. לדבריו "עובדה פורמלית

איסור והיתר בחיי האדם והחברה, היא בעלת אופי שמרני מובהק. נוסף על כך, ההלכה היא כידוע גם מערכת סמלים, וגרשום שלום טען כי היהדות הייתה, יותר מכול, "corpus symbolicum"²⁴. גיבושן המחודש של הלכות מדינה מעלה שתי שאלות מרכזיות: הראשונה – האם הלכות אלה יתקבלו בציבור ויהפכו למערכת של סמלים? השנייה – כיצד ישפיע גיבושן של הלכות מדינה על קיומה של המערכת ההלכתית המקובלת וסמליה? אתגר זה מתעצם לאור הממדים הנוספים שמציע אבינעם רוזנק לכל פסיקת הלכה: החומר ההלכתי, הנמען והסביבה.²⁵ במקרה שלפנינו קיים גם מאפיין ייחודי: יחסי הגומלין שבין שיח זה ובין מוסדות השלטון של מדינת ישראל והרצון שלא לראות יחסי גומלין אלה מנקודת המבט של "גזירת מלכות", "מלכות אונסת" וכדומה. נוסף על כך, ניהול מדינה מצריך מחויבות לפעילות רציפה מסביב לשעון, לאורך כל ימות השנה, ואף לביצוע פעולות מקדמיות כחלק מהיערכות מוקדמת לטווח רחוק.²⁶ להבהרת עניין זה יפים הדברים שכתב יצחק כהן על הרב מאיר-שמחה הכהן מדווינסק (1843–1926, להלן רמ"ש):

רמ"ש מבין כי עצמאותו וסמכותו של הפוסק, ולו גם ענק כרמב"ם, תלויה ביניקה מהמקור החזל"י ובהתאמה עמו. חשד, שידבק בהלכה הצומחת שהיא מתוך סברה עצמאית ולא מהמקורות בעלי הרמה הנורמטיבית הגבוהה ביותר, יחליש את כוחה הנורמטיבי. הלומד או

- זו היתה מתישה, מניה וביה, את עצם הדיון: איש בעולם התורני אינו מכיר בחוק הישראלי כמקור סמכות הלכתי [...]” (ברוך, בתום: 114–115). ראו גם את דברי הרב ישראלי בהקשר של הלכות עירובין: “דין עיר אינו נקבע על המקום ע”י ההכרזה להפיכתו ליחידה מוניציפאלית אחת, אלא בשיעור קרבת הבתים זה לזה [...]” (הובא אצל רוזן, שאלות: 140), וראו גם להלן בפרק ג, הערה 316.
- 24 ראו למשל את דבריו הידועים של ק’ גירץ (גירץ, דת), וכן גם את דבריו של גרשום שלום על המשמעות העמוקה שהעניקו המקובלים לתחומי ההלכה וההגדה ולהתחדשותם, באמצעותו של הסמל המיסטי (שלום, זרמים: 42–46). במאפיין מרכזי זה של ההלכה אגע בהקשרים שונים במהלך דברי.
- 25 ראו רוזנק, סגנונות. שאלת הנמענים שאליהם פונה הפוסק בכתיבתו לא נדונה באופן שיטתי בספרות המחקר, והשוו למחקרו של לורנס באום (באום, שופטים), הסוקר את הנמענים השונים שאליהם פונים שופטים בפסיקותיהם, וראו להלן בהערה 114. הרב הרצוג כותב בשנת תשי”ב בקשר להפעלת שירותי המשטרה בשבת וביום טוב: “[...] מכיון שכפי מצב הדברים כיום אין המוסדות הממונים על כך נוטים לפי שעה להתחשב עם הוראות ההלכה, לשם קביעת חוקה שתחייב את כל הפועלים בזה לנהוג לפיה, אין לדיון הניתן אופי הלכה למעשה, והרי הוא יותר בגדר משא ומתן של הלכה” (שו”ת היכל יצחק או”ח, ס’ לב). בדומה לכך כתב גם הרב ישראלי: “[...] אנו סבורים שהיא הנותנת – מפני שאין משיבים, על כן אין גם שואלים” (הובא אצל גוטל, מורכבות: 150), וראו את דברי הרב גורן להלן ביחס לתפיסה זו, וכן בהערה 69. ממד נוסף שיש הזכיר בהקשר זה הנו השימוש שנעשה בכלי התקשורת השונים לשם הפצת פסיקות ההלכה, וראו למשל אצל ראשי ומק-קומבס, אג’נדה. בהקשר של פסיקתו של הרב גורן, אציין במהלך דברי את השימוש שעשה הרב גורן בכלי התקשורת לשם הפצת משנתו, אך לא אקדיש לכך דיון בפני עצמו, וראו להלן הערה 41, בפרק ג, הערות 213 ו-238 ועוד. אקדים ואומר כי שלב מקדים לפסיקת הלכה הוא הגדרתה של המציאות. בפסיקה בהלכות ציבור, בעיקר בנושאי מדיניות וביטחון, יש קושי להגדיר מהי המציאות, והדבר תלוי במקרים רבים בפרשנותו האישית של הפוסק, וראו להלן בהערה 89 ועוד.
- 26 ראו למשל את הדיון במאפיין זה במשנתו של הרשב”א אצל לורברבוים, פוליטיקה: 144–147.

הפוסק המאוחר יראה את עצמו משוחרר מכפיפות אליה.²⁷

לעיתים אפשר לראות את פסיקת ההלכה כסוג של חוזה הנכרת בין הפוסק ובין הציבור, שבמסגרתו פוסק ההלכה מציע הסדר או מבנה הלכתי או אמוני מסוים בתמורה לכך שהציבור ינהג לפי הסדר זה.²⁸ לשני הצדדים יש עלויות,²⁹ אך גם רווחים מיצירת ההסדר ומיישומו. במהלכו של ספר זה אבקש לעמוד על החוזה שהציע הרב גורן למוסדות השלטון במדינת ישראל ולדרך שבה התייחסו אלה לחוזה המוצע.

- 27 כהן, או"ש: 93. לדיון עקרוני ברכיב "יראת ההוראה" ראו למשל את המקורות שהובאו שם: 321, הערה 1. תפיסה זו מזייבת את הפוסק להצניע את חידושו, ככל האפשר, ולקוות כי חידושים אלו ייתפסו על ידי פוסקים אחרים כחלק מהמסורת הקיימת. ביטוי מובהק לכך אפשר למצוא בבבלי, ראש השנה ל ע"ב ומקבילות: "מאי התקין – דרש והתקין". לקובץ מחקרים כללי המתאר את תופעת "מסורת משחזרת" ראו הובסבאום וריינג'ר, המצאת המסורת. לתיאור דרכם של חכמים לכפור בחדשנותם שלהם בתחום ההלכה ראו למשל רוזנטל, תושב"ע: 448–489. תופעה דומה קיימת גם בקרב שופטים, וראו למשל את הדיון אצל ברק, היצירה, וכן ברק, שופט: 28. מאפיין זה בא לידי ביטוי במגוון תחומים הלכתיים, ודוגמאות לכך מהספרות התלמודית אפשר להביא מברייתא דתחומין, המציגה את תחום היישוב היהודי בזמנם של תנאים כ"תחום עולי בבל" (ווסמן, ברייתא: 252), מלוחות השנה המקראיים המשוחזרים הקיימים בספרות חז"ל (ראו מיליקובסקי, סדר עולם: 156, הערה 22) ומהטענה שתנאים ואמוראים שחזרו את אמירת מאה ברכות ביום שתיקנו משה או דוד המלך (מחזור ויטרי א, מהד' גולדשמיט: א; ספר המנהיג דיני תפילה: כח) ועוד. אציין כי גם המיסטיקה היהודית השתמשה לתיאור יצירתה במונח "קבלה" (שלום, זרמים: 38) ואף בכתובה פסאודואפיגרפית ביחס לספר הזוהר (שם: 171–220). דרך נוספת להצנעת חידשנותו של הפוסק היא לציין את שמותיהם של פוסקי הלכה בולטים המסכימים לפסיקה זו, ובכך לצמצם את הממד החדשני שבפסיקתו. במקרים מסוימים מצטט הרב גורן פוסקי הלכה שעמם התייעץ: הרב פרנק בנוגע לקבורת חיילי צה"ל בארונות (משיב מלחמה ג: 399–400 [למורכבות ההלכתית הקיימת בבתי קברות צבאיים ראו גם הרצוג, תחוקה ג: 91–92 ולהלן עמ' 336–338]); בנוגע לגילוח ביום העצמאות (ראו את הדיון אצל כ"ץ, תרומתו: 591, הערה 120); החזו"א בנוגע לקבורת עצמות שיש ספק אם הן של חיילים בבית קברות יהודי (משיב מלחמה ג: 407–409; רט, בעוז: 221–222 [ראו גם מישלוב, בעין: 166; הולנדר, דיוקנו: 236, הערה 42; קמפינסקי, פקודות: 72, הערה 108]), וראו להלן בפרק ה, הערה 512, ואף במקרה שבו עלתה שאלה אם חיילי חיל הים שהיו באימונים ליד חופי לבנון עדיין בחיים (הירש, עטרת: 109–111). במקרה נוסף הסתמך הרב גורן על פסיקתו של בעל שו"ת מנחת יצחק ח"א, סי' קכא–קכג, בנוגע להפקעת גרות במקרה שהגר חזר לסורו (הרב גורן, האח והאחות: 144), והסתמכות זו כמוכן איננה מקרית, ואכמ"ל. עם זאת הרב גורן, כדרכם של פוסקי הלכה בדורות האחרונים (ראו למשל זוהר, האירו: 59; כהן, או"ש: 123), איננו מצטט את מכלול האחרונים שדנו בסוגיות שבהן עוד דן. במקרים שבהם נערך דיון מקיף בדבריו של פוסק בן זמנו (והשוו לדיונו של הרב ישראל בדברי הרב פיינשטיין בשאלת קביעת רגע המוות – רונס, משנתו: 173–175) אפשר לראות שהדבר נעשה כדי ליצור הסכמה נרחבת יותר לפסיקה זו, וראו להלן.
- 28 השוו לכך את דבריו של החזו"א בשם החפץ-חיים שעל האדם לפסוק הלכה כ"עסק של תורה", כלומר מתוך חישוב של הרווח וההפסד שבכל פסיקה (כהן, פאר הדור ב: קצב ועוד). דוגמה יפה הוראה במאמץ להתרת עגונה תוצאה של החוזה הנכרת בין האשה, הנישאת על פי ההלכה, ובין פוסק ההלכה ראו בשו"ת, ציץ אליעזר ח"ח, סי' סג.
- 29 עלויות אלה הן עלויות אישיות, כגון בהגדרתו של הרב כ"מקל", "רב מטעם" ועוד, כמו גם בעלויות ציבוריות, כגון בפסיקה בסוגיות כשרות מזון, שבהן עולה השאלה מי יפנים עלויות עודפות אלה, והדברים ארוכים, וראו להלן בהערה 96.